

„Az öregek a fiatalok”¹

Az öregségprobléma alapvonalai Illyés Gyula esszéisztikus írásaiban

Illyés Gyula 1969-ben jelentette meg *Kháron ladikján* című munkáját.² A kötet tárgyát illetően maga a szerző orientálta olvasóit azzal az előzékeny gesztusával, hogy könyvének alcímét is adott: „vagy az öregedés tünetei”. A paratextus által jelzett írói témaválasztás, amely a korabeli befogadók számára szokatlannak tűnhetett, a hazai széppróza történetében nem volt teljesen előzmény nélküli. Kevesen tudják, hogy harminchét évvel korábban, 1932-ben látott napvilágot a budapesti kabaré megerem-tőjeként ismert Nagy Endre fegyelmezetten felépített, szellemes és könnyedsége dacára valóban irodalmi igényű nagyszesszéje, az *Öregek kalauza*, amely alighanem az első öregség tematikájú könyv magyar író tollából. 1969-ben természetesen ez a szöveg már elfeledettnek számított, de megjelenésekor nem maradt visszhangtalan: Kárpáti Aurél a *Nyugat* folyóiratban 1933-ban az elismerés hangján szólt róla.³ Nem elképzelhetetlen, hogy a 30-as években a *Nyugat* köréhez (is) tartozó fiatal Illyés Gyula olvasta Kárpáti írását (amelynek – ugyanabban a lapszámban – éppen a „tőszomszédságában” található Schöpflin Aladár recenziója Illyés *Ifjúság* című verses elbeszélése-ről⁴), sőt magát a Nagy Endre-esszét is. Ugyanakkor tény, hogy a *Kháron*ban nem találunk explicit hivatkozást az *Öregek kalauzára*.

Az alábbi kategorikus megállapításokat Nagy Endre művének bevezetéséből idézzük: „Furcsa, hogy az öregséggel alig foglalkozik az irodalom. Tudomásul veszi, hogy van, de valami szégyenlős diszkrécióval hallgat róla [...]. Szinte nemzetközi megállapodás, hogy az öregség az a terület, amely már kívül esik az írói tevékenység körén. [...] Pedig hát az öregség az élet egyetlen olyan problémája, amely még nincs megoldva, és amelynek megoldása az irodalomhoz méltó feladat volna.”⁵ A *Kháron*ban is találkozhatunk hasonló tartalmú kijelentésekkel, amelyek alapján úgy tűnhet, mintha Illyés Gyula a nála huszonöt évvel idősebb Nagy Endrétől venné át a stafétabo-

tot. Pontosabban: Illyés még elődjénél is kiélezettebben fogalmaz, amikor az öregségről szóló írói munkáknak nem is a csekély számáról, hanem a feltűnő hiányáról értekeznek: „Az öregkorról – így igaz – nincs irodalom. Az öregkornak sincs szépirodalma. Készül olvasnivaló a gyermekeknek, a serdülő lányoknak, az ifjúságnak. Az öregeknek mindmáig nem készült.”⁶ Igaz, könyvének egy másik – az eredeti műben a fent idézett mondatokat megelőző – szöveghelyén már nem azt emeli ki, hogy nem születtek öregség tárgyú irodalmi alkotások. Ehelyett arra mutat rá, hogy az ide sorolható írások elhibáztak, inautentikusak; nem képesek megfelelni rendeltetésüknek: „Az öregkorról szóló irodalomban – a klasszikusban főleg – azért oly ritka az olvasható, mert a szerzők ugyan helyesen a tudathoz fellebbeznek, vagyis egy testi támadást a szellem fegyvereivel akarnak visszaverni, de a fegyvereket ósdi, rosszul forgatják. Hamisan érvelnek, bábukat döfnek át. Harsány és szikrázó vigaszuk olcsó, piaci.”⁷

A *Kháron ladikján* szerzőjének ambíciója az 1960-as évek végén kétségkívül nem más, mint hogy megírja az öregség tárgykörében a hiányzó reprezentatív művet. Mintha maga Illyés is erre tenne célzást, amikor naplójában beszámol arról, hogy valamifajta, eufóriához hasonló hangulati szélsőség kerítette hatalmába a kézirat lezárásakor: „Az erőfeszítés elégedettségbe vált át: életem legnagyobb alkotása fekszik az asztalon, egy percre ez az érzésem.”⁸ Ugyanakkor az író a *Kháron ladikján* egyik szöveghelyén arra is reflektál, hogy – jöllehet ez eredetileg nem lett volna ellenére – végül nem volt képes „valami jól szerkesztett művet”, „a nagy tárgy méltó összefoglalását”⁹ létrehozni. Az eredmény: megjelentet egy általa „esszé-regényként”¹⁰ meghatározott, műfaji szempontból nehezen besorolható, novellisztikus elemeket is magában foglaló értekező-vallomásokos-aforsztikus-publicisztikus prózakötetet, amelynek jelentőségét illetően megoszlanak az olvasói, kritikusi vélemények.

¹ ILLYÉS Gyula: *Kháron ladikján. Esszéregény*. Bp., Szépirodalmi, 1982, 117. Az idézeteknél ennek a kiadásnak az oldalszámaira hivatkozunk.

² ILLYÉS Gyula: *Kháron ladikján vagy az öregedés tünetei*. Bp., Szépirodalmi, 1969

³ KÁRPÁTI Aurél: Nagy Endre: *Öregek kalauza = Nyugat*, 1933, 15–16. sz., 164–166.

⁴ SCHÖPFLIN Aladár: *Fiatalság. Illyés Gyula verses elbeszélése* = Uo., 166–167.

⁵ NAGY Endre: *Öregek kalauza*. Bp., Noran, 2000, 5–6.

⁶ ILLYÉS: *i. m.* (1982), 75.

⁷ Uo., 45.

⁸ ILLYÉS Gyula: *Naplójegyzetek 3. (1961–1972)*. Szerk. ILLYÉS Gyuláné, Bp., Szépirodalmi, 1989, 329. A bejegyzés dátuma: 1969. január 4.

⁹ ILLYÉS: *i. m.* (1982), 108.

¹⁰ Lásd az első kiadás belső címlapjának vonatkozó részét: *Kháron ladikján vagy az öregedés tünetei*. Esszéregény.

Míg az Illyés iránti pozitív elfogultságát soha nem pártoló Izsák József „nagyszabású világgép-összegzőként”¹¹ méltatja, az Illyés-befogadástörténet deheroizáló vonulatához tartozó Bene Sándor épp ellenkezőleg: pejoratív hangsúllyal minősíti a művet; olyan „könyvecskének” nevezi, amelyet a szerző „versből, novellatöredékből, naplórészletekből, levelekből, stilizált riportból”¹² szerkesztett egybe. Bene a *Kháron ladikján* legfeltűnőbb fogyatékoságát abban látja, hogy nem áll össze „logikus gondolati ívet bejáró, szigorúan komponált”¹³ szöveggé. „Mintha hiányozna belőle a nagy centrális gondolat, amely felé a kevert műfajú elmélkedés- és emléktöredékeknek gravitálniuk kellene”¹⁴ – vélekedik a rigorózus műbíró. A közelmúltban az Illyés-mű újraértelmezésére vállalkozó Kulin Borbála viszont értetlenül áll mind Izsák, mind Bene megállapításai előtt. A *Kháron ladikján* szerinte nem tekinthető nagyarányú szintézisnek, ahogyan esetlegesen egymás mellé helyezett szövegforgácsok halmazának sem. Kulin leszögezi: a Bene által kifogásolt töredékesség „a mű legkarakteresebb s így nyilvánvalóan szándékolt jegye”, amely azt jelzi, hogy „az író a halállal szemben állva letesz a teljesség, az egységes szempontból elbeszélhető történet igényéről”.¹⁵

Anélkül, hogy egyértelműen állást foglalnánk a fenti vitában, annyiban feltétlenül igazat kell adnunk az e tekintetben megegyező álláspontot kialakító Bene Sándornak és Kulin Borbálának, hogy Illyés nem rendszerszerű formában fejtette ki gondolatait az öregedés, illetve az öregség tárgykörében. (Eltérően például Simone de Beauvoir-tól, aki nem sokkal a *Kháron* megjelenése után, 1970-ben publikálta monumentális, szintetizáló igényű munkáját *Az öregség* címmel.¹⁶) Ez azonban nem azt jelenti, hogy a magyar író öregségértelmezésének ne lenne többé-kevésbé szilárd logikai váza. Dolgozatunkban éppen ennek a szisztematikusság megfogalmazás híján részben rejtve maradó alapkoncepciónak az „újraalkotását” kíséreljük meg – döntően, de nem kizárólag a *Kháron* szövegére fókuszálva.

Ugyanis az 1969-es mű nem az egyetlen olyan prózai alkotása Illyésnek, amely az öregség (vagy az öregedés) problematikája köré szerveződik. E vonulathoz tartozik a *Kháron ladikján* három, életművön belüli pretextusa: két

alkalmi írás a hagyatékból, nevezetesen az 1962-re datált *Az öregség hasznáról*,¹⁷ illetve ennek hosszabb, átdolgozott változata, a valamivel 1962 után (?) keletkezett *Az öregedés hasznáról. Válasz ünnepi köszöntésre*,¹⁸ továbbá *Az öregedés tünetei* című interjú, amelyet Asperján György készített Illyéssel 1968-ban.¹⁹ Ide sorolható még a naplói író Illyés három, 1972-re datált jegyzete, amelyeket a szerző címmel is ellátott: *Tovább a ladikon*; *Az öregedés nagy komédiája*; *A Pokol*. Az utóbbi szövegek, amelyek a *Kháron* folytatásának vagy függelékének is tekinthetők, a *Napló-jegyzetek 3. (1961–1972)* című, 1989-ben, posztumusz kiadott kötetben kaptak helyet.²⁰ Ennek megfelelően: a prózairó-esszéista Illyés öregségfelfogását tárgyaló dolgozatunk a *Kháronon* kívül a fent említett írásokat is bevonja az értelmezés körébe.

*

A *Kháron ladikján* nemcsak műfaji elegyessége és laza szerkezete okán tartható számon zavarba ejtő alkotásként. Már önmagában az illyési címadás is ellentmondásra készítheti a gyanakvásra hajlamos befogadót. Hiszen *Kháron*, az alvilági révész mitológiai alakja, illetve a tőle elválaszthatatlan használati tárgy (a ladik) az ókori görög kultúra terén akár csak kis mértékben jártos olvasóban is a halál képzetét idézi fel. Ez alapján pedig könnyen kialakulhat az a látszat, hogy Illyés az öregség (öregedés) problémájához egyoldalúan az emberi végesség felől közelít. Mintha erre a magától értetődőnek tetsző fogalomtársításra utalna Kulin Borbála is a már idézett szavaival: „az író a halállal szemben állva letesz a teljesség, az egységes szempontból elbeszélhető történet igényéről”. Ugyanő azonban azt is aláhúzza, hogy „[a] *Kháron ladikján* esszéi [...] elsősorban nem a halál, hanem az öregedés jelensége körül forognak”.²¹ Maga az író – szinte alig észrevehetően – a *Kháron* euthanáziáról szóló fejtegetéseibe, azon belül egy többszörösen összetett mondatba, gondolatjelek közé illeszt be egy olyan, elvont metaforát tartalmazó megjegyzést, amely azt tanúsítja, hogy Kulin Borbála utóbbi meglátása a legkevésbé sem megalapozatlan. Az „esszé-regényben” rendre fel-felvillanó, kis terjedelmű illyési önkomentároknak ez a páratlanul tömör példája

¹¹ IZSÁK József: *Illyés Gyula*. Bp., Püski, 2002, 377.

¹² BENE Sándor: *Az utolsó mondat = Beszélő*, 1997, 12. sz., 91.

¹³ Uo.

¹⁴ Uo.

¹⁵ KULIN Borbála: *Etikum és esztétikum kapcsolata Illyés Gyula életművében = Túl posztokon és izmusokon*. Szerk. FALUSI Márton, Bp., MMA MMKI, L'Harmattan, 2015, 269.

¹⁶ A könyv 1972-ben magyarul is megjelent. BEAUVOIR, Simone de: *Az öregség*. Ford. PÓDÓR László, Bp., Európa, 1972

¹⁷ ILLYÉS Gyula: *Az öregség hasznáról = Hítel*, 1998, 11. sz., 15–18.

¹⁸ ILLYÉS Gyula: *Az öregedés hasznáról. Válasz ünnepi köszöntésre = Uő: Mi az, hogy idő? Elfeledett írások*. Szerk. KODOLÁNYI Judit, Bp., Nap, 2020, 123–131.

¹⁹ [ASPERJÁN György]: *Az öregedés tünetei = A költő felel. Beszélgetések ILLYÉS Gyulával*. Szerk. FÖLDES Anna, Bp., Szépirodalmi, 1986, 303–310.

²⁰ ILLYÉS Gyula: *Tovább a ladikon; Az öregedés nagy komédiája; A Pokol = ILLYÉS: i. m.* (1989), 397–400., 400., 401–403.

²¹ KULIN: *i. m.* (2015), 265.

a szövegekörnyezetből kiszakítva, aforizmaként is elevennek hat: „tárgyunk nem sajátosan a halál, csak a vele mint egy földrajzilag határos öregedés”²²

Termékenynek mutatkozik a mű szerkezetének és gondolati ívének töredezettségéről fontos megállapításokat tevő Benda Mihály értelmezői bizonytalanságról árulkodó, ugyanakkor árnyalt és problémaérzékeny megfigyelése is: „Nem egyértelmű, hogy milyen az öregség és a halál kapcsolata a könyvben. A mű beszélője időnként azt sugallja, hogy az öregedés és a halál összefügg, hogy az egyikből következik a másik. [...] Másról az ellenkezőjéről győz meg.”²³ Benda álláspontját igazolandó, következően egy olyan idézet az „esszé-regényből”, amelynek alapján evidenciának tűnik, hogy az öregedés és a nemiség tapasztalatával párhuzamba állított halál szervesen összetartozik: „Nincs meg bennem a különben nem ritka hajlam, hogy az öregedés tüneteit másokon figyeljem. [...] Embereket rajtakapni a halállal való viszonyuk beteljesülő perceiben alig kevésbé illendő s gusztusos – mint szerelmi viszonyuk célhoz jutásakor.”²⁴ Egy másik, önreflexív kiszólásnak tekinthető szövegrész nem hagy kétséget afelől, hogy az öregedés és a halál jóval szorosabban kapcsolódik egymáshoz, mint a csak „földrajzilag határos” térbeli egységek: „...a halál előtt nézelődünk még csak az előszobájában, az öregségben.”²⁵ De – továbbra is egyetértve Bendával – ki tudunk emelni a műből olyan szemelvényeket is, amelyek az eddigiekkel homlokegyenest ellentétes belátást közvetítenek: azt, hogy az öregedés (az öregség) és a halál képzetei igenis elválaszthatók egymástól. „A betegségek alig egy százaléka utal a halálra. Az öregedés jelei közül annyi sem. A halál, az külön birodalom.”²⁶ – írja egy helyütt a könyvében Illyés, nyilvánvalóan a meghökkentés szándékával. A *Kháron ladikján* szerzője nem retten vissza közhelyszerű igazságok könnyed kifordításától akkor sem, amikor leszögezi: „Az elmúlás valódi kapcsolata az öregséggel [...] alig más, mint akár a csecsemőkorr.”²⁷

Gondolatmenetünknek ezen a pontján érdemes röviden kitérni arra az egyszerre fenomenológiai és hermeneutikai vonatkozású kérdésre: milyen fajta viszony fűzi az értelmező, értelemadó szubjektumot az öregedés (öregség), illetve a halál jelenségéhez. Jól látható, hogy Illyés a két fenomént merőben eltérő jelentésekkel ruhazza fel. Ahogyan Márkus Béla – az *Új s új lovat* című Ady-vers

egy sorát („Élet s Halál együtt-mérendők”) parafrázálva – megfogalmazza: „A különbségtétellel, természetesen, Illyés sem marad adós; elvégzi az elvégzendőket – életet s halált nem együtt mér. »Az öregedés, ha nem érthető is, elfogadható« – jelenti ki. – A halál (viszont) úgy érthetetlen, hogy elfogadhatatlan.”²⁸ Márkus rávilágít arra, hogy az öregedés jelenségét Illyés az e világi élet inherens részeként tartja számon. Az író ezért (is) tarthatja indokoltnak, ha az öregedést – akár igenlő hangsúllyal is – tudomásul veszik mindazok, akik már nem tudják kivonni magukat a befolyása alól. Ám azt is látni kell, hogy az öregedés tudomásul vétele Illyésnél nem párosul a halál elfogadásával. Olyannyira nem, hogy a *Kháron ladikján Vita W.-vel* címet viselő dialógusbetéjének egyik, nem nevesített beszélője, akit óhatatlanul is a szerző „szócsövének” tekint az olvasó, az abszurditás határát súroló retorikai túlzással valóságos szabadságharcot hirdet az elmúlás ellen: „Itt az ideje, hogy komoly fölkelést szervezzünk a halál ellen. A legpiszkosabb zsarnokság ellen, a legaljasabb elnyomás ellen.”²⁹

Kulin Borbála szerint Illyés nagy halálversei, a *Csak ne kelljen halálba menni*, a *Remény, remény, remény*, a *Séta az árnyékkal*, a *Mors bona, nihil aliud*, a *Semmi közelít* „...mind életigenlésről, a halál el-nem-fogadásáról [...] tanúskodnak”.³⁰ Ez az esszenciális megállapítás – amely a felsorolásban szereplő költemények egyikére-másikára csak megszorítással érvényes – támpontot ad az író „esszé-regényének” értelmezéséhez is. Itt is indokolt egymáshoz rendelni a halál el nem fogadását és az életigenlést, hiszen e fogalmak, amelyek a nyelvi látszat szintjén ellentétes előjelűek, erőteljesen rokonítható, voltaképpen egymással felcserélhető attitűdöket jelölnek.

Azáltal, hogy a halállal szemben álló, ellene önvédelmi küzdelmet folytatni kész élet kitüntetett pozícióhoz jut az esszéista „rendszeretlen rendszerben”, egyszersmind teljesül az író foglalkoztató öregségprobléma új eszmei alapokra helyezésének a legfőbb előfeltétele is. Végső soron elmondható: az, hogy Illyés Gyula önellentmondásoktól sem mentes műve szuverén gondolkodói teljesítménnyé válhat, éppen annak köszönhető, hogy a könyv – a címe által keltett várakozásokat jórészt felülírva – nem annyira az elmúlással, inkább a dinamikus, cselekvéselvű világi léttel összefüggésben tárgyalja az öregedés és az öregség kérdéskörét. Ami természetesen nem azt jelenti, hogy számításán kívül hagyná a halál megkerülhetetlen jelen-

²² ILLYÉS: *i. m.* (1982), 54.

²³ BENDA Mihály: *Dátum nélkül íródott naplószerű jegyzetek, avagy diszkontinuitás, töredezettség és csend Illyés Gyula Franciaországi változások és Kháron ladikján című műveiben = Selye János Egyetem Nemzetközi Doktorandusz Konferenciája (2016)*. Szerk. NAGY Péter et al., Komárom, Selye János Egyetem, 2017, 169.

²⁴ ILLYÉS: *i. m.* (1982), 31.

²⁵ Uo., 48.

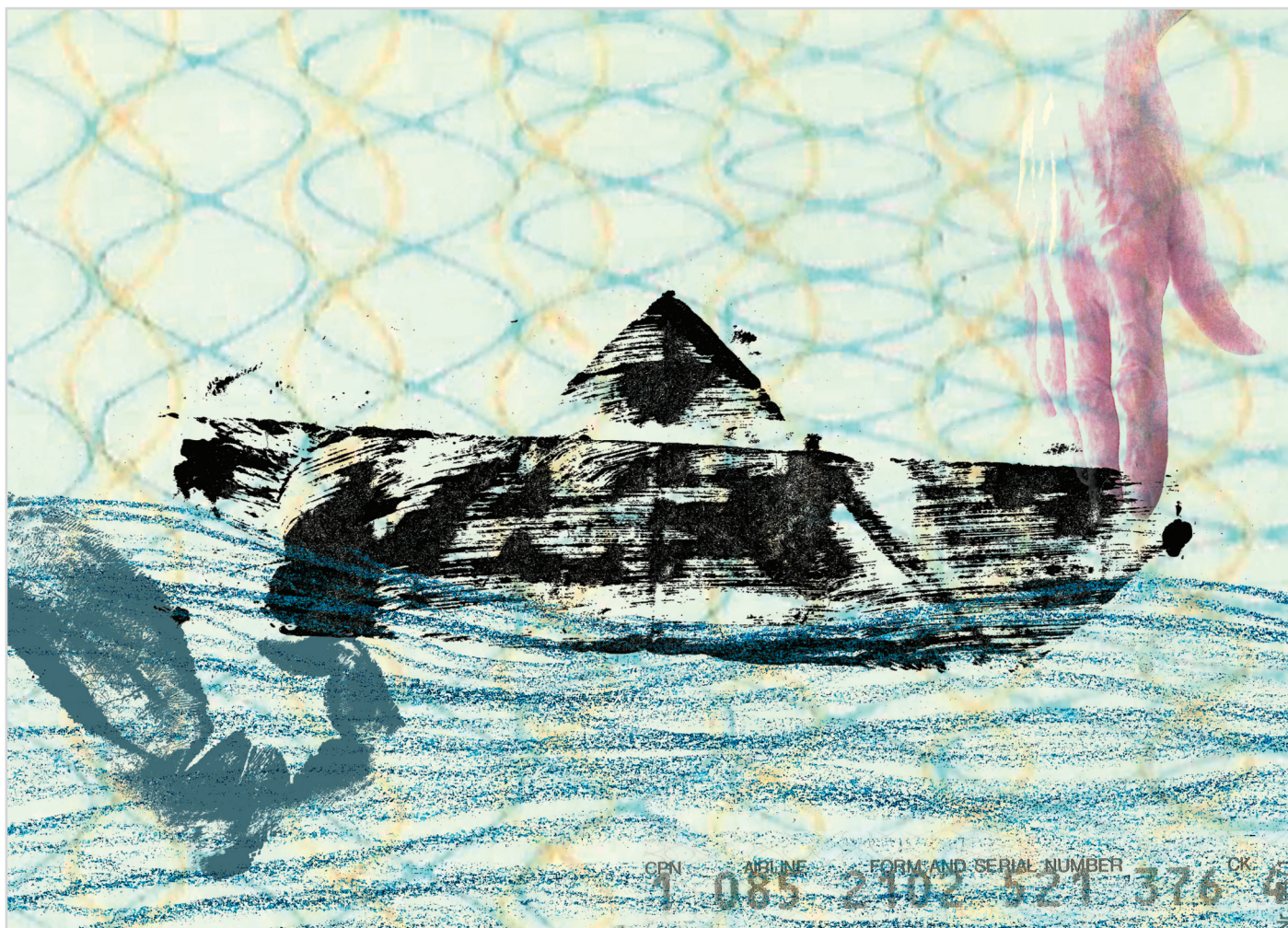
²⁶ Uo., 44.

²⁷ Uo., 54.

²⁸ MÁRKUS Béla: „Szépkorom után, halálom előtt”. A *Kháron ladikján személyességének kérdései = Studia Litteraria XL. Illyés Gyula*, Debrecen, a Debreceni Egyetem Magyar és Összehasonlító Irodalomtudományi Intézete, 2002, 80.

²⁹ ILLYÉS: *i. m.* (1982), 158. (Kiemelés az eredetiben.)

³⁰ KULIN: *i. m.* (2015), 251.

Sz. Eszterő
Anett
illusztrációja
Illyés Gyula
Kháron ladikja
című verséhez,
2022
© Magyar
Művészet

tőségét e tematika keretei között. Mindezt már az „esszéregény” kortárs recepcióját képviselő Váci Mihály is érzékelte, aki *Az öregedés művészete* című recenziójában – Benda Mihálytól eltérően – nem átalotta magabiztos hangon kijelenteni: „Illyés könyve az életről szól. Minden sora. Hiába írna a halálról – az élet örül benne az öregedésben is, mert él, teljes erővel.”³¹

Bonyolítja az összképet, hogy már jóval a mű keletkezése előtt napvilágot látott egy olyan, a *Kháron ladikján* címvariánsához tartozó szöveg, amely nem a prózairó, hanem a költő Illyés munkásságának a része. Az 1961-es *Új versekben* – Illyés 1956 után elsőként kiadott verseskötetében³² – olvasható a *Kháron ladikja* című költemény, amely azután az 1969-es prózakötetben, annak élén, cím nélkül ismét szerepel – így terjedelmesebb mottonának is tekinthető. Ám, ahogyan a cím és a könyvesszé,

úgy a vers- és az azt követő prózaszöveg között is sajátos meg nem felelést érzékelhetünk az általuk közvetített eszmei tartalmak szempontjából. A *Kháron ladikja* az öregséget megelőző életszakaszok szintetikus egységét a Semmitől való távolodás folyamatként, míg az öregkört, épp ellenkezőleg, a Semmihez, a korábbi kezdőponthoz való visszatérésként interpretálja. Bölcséleti szempontból is érdekes a versnek az a poétikai sajátossága, hogy a vízi utazás toposzszerű allegóriájának felhasználásával értelmezi az emberi életet. Ennek megfelelően: az öregkor előtti életszakaszok összességét – nem tudni pontosan, hova vezető – „odaútként”, míg az öregkört annak negatív másaként, „visszaútként” jeleníti meg. Ahogyan Illyés szemléletesen megfogalmazza: „...minden ugyanaz: az ég, az út, a táj, / épp csak – visszafelé!” Az öregségnek a nem öregséghez (a fiatalsághoz, az ere-

³¹ VÁCI Mihály: *Az öregedés művészete* = *Új Írás*, 1969, 9. sz., 82.

³² A hányatott sorsú *Új versek* kiadásának sajátos irodalompolitikai hátteréről lásd Agárdi Péter és Soltész Márton magyarázó jegyzeteit, amelyek Király Istvánnak a megjelenés előtt álló kötetéről 1960-ban

írott lektori jelentését contextualizálják. KIRÁLY István: *Illyés Gyula: Új versek* = *U6: Petőfitől Tandorig. Tanulmányok, esszék, interjúk*. Szerk. AGÁRDI Péter, SOLTÉSZ Márton, Bp., Osiris, 2021, 428–429.

jéből radikálisan még nem veszítő felnőtttséghez) való viszonyát tehát az ismétlés és a megfordítottság kategóriáinak egyidejű jelenléte határozza meg.

A *Kháron ladikján* prózai szövegegyütteséből kihüvelyezhető öregedés- és öregséértelmezés jóval összetettebb, egyúttal kevésbé elvont (kevesbé „ontologizáló”), mint az előző bekezdésben felvázolt megközelítés. Általánosságban elmondhatjuk, hogy az öregség korszaka ezúttal nem a fent kiemelt kategoriális mozzanatok jegyében kapcsolódik az öregedéstől még érintetlen életperiódusokhoz. Itt nem az ismétlés és a – negatív értéktartalmat nem feltétlenül hordozó – megfordítottság rendezőelvi fonódnak össze, hanem egy másfajta, kifejezetten pejoratív vonatkozású, szükségszerűen romlást is jelentő megfordítottság kerül előtérbe, amely – sajátos módon – az újdonság elemét is magában rejtő lehetőség értékgalmával alkot szoros egységet.

Az esszéista Illyés nem zárkózik el attól, hogy az öregedést az élete delelőjén már túljutott ember hanyatlásaként, az öregséget pedig e folyamatnak a nem statikus eredményaspektusaként értelmezze. Átveszi a természet-tudományos szemléletet érvényesítő öregségszakértők, a gerontológusok alapvető tételét: „a testi öregedés nem egyéb, mint növekvő alkalmazkodóképтелenség”.³³ A megfordítottság itt tehát az öregség stádiumát megelőzően viszonylag fejlett és jól működő adaptációs képesség korlátozottá válását jelenti, aminek következtében jelentősen megnehezül a világban való eligazodás mindazok számára, akik érintettek e gondban. A romlás ebben a vonatkozásban feltartóztathatatlanul bizonyul, és egyre csak fokozódik. Ugyanakkor Illyés nem gondolja azt, hogy a fiziológiai öregedés feltétlenül együtt jár a lelki, érzelmi öregedéssel is. Fiatalosnak mondott, optimista attitűdöt sajátít el, és ennek megfelelően: a kialakuló öregségben nemcsak romlást, veszteséget, hanem pozitív lételehetőséget is lát.

Az író kaleidoszkópszerű képet ad az öregség különböző megnyilvánulási formáiról, és eközben folyamatosan kettős könyvelést vezet. Az öregség szerinte száműzetés, „[k]iutasítás egy édenkertből; illetve kitevelyedés belőle merő figyelmetlenség folytán”.³⁴ Ezt a szövegrészt – amely a *Kháron*-ban található – érdemes egybeolvasni a kötetből kimaradt, 1972-re dátumozott *Tovább a ladikon* című jegyzet következő mondataival, amelyek az öregkori visszahúzódnak előnyös oldalát domborítják ki: „A magány nem megvetendő királyság. Óriási a lehetőség, hogy holmi

édenkertté alakítsuk. Bírhatja, aki vállalja a munkát. Ránk hárul, jó egy szál magunkra.”³⁵ Vagyis Illyés az öregség (közismert bibliai motívumra alapozott) hanyatlástörténetét egzisztencialista színezetű üdvtörténeté formálja át – úgy, hogy az édenkert metaforájának nemcsak az előbbiben, hanem az utóbbiban is kulcsszerepet juttat. Igaz, a szűk szemantikájú, és enyhén pejoratív csengésű „holmi” szó használatával tompítani próbálja az üdvtörténeti megközelítés természetes patoszáát. Mintha e vitatható funkciójú nyelvi elem alkalmazásával arra utalna, hogy az elvesztett igazi édenkertet már nem lehet visszahozni, csak (részlegesen) pótolni valamivel, ami emlékeztet rá. Ugyanebben a meditációjában az író a megfordítottság és a lehetőség kategóriáit egyetlen mondat keretei között csúsztatja össze. Eljut odáig, hogy az egészség és így voltaképpen a „normalitás” szférájától külön kezeli az öregséget, csakhogy nem egyszerűen medikalizálja, hanem olyan betegséggként tekint rá, amely egyszersmind megteremti a páciens számára az öngyógyítás lehetőségfeltételeit is: „Az öregség abban különbözik a test többi elhanyaglásától, hogy ebben a betegségben mi lehetünk a saját orvosunk.”³⁶ (De hivatkozhatunk Illyésnek *Az öregedés hasznáról* című, vallomásos hangvételű esszéjére is, amelyben az író – radikálisan sűrített, enigmatikus megfogalmazásban – arra utal: személyes példájával is tudja hitelesíteni, hogy a „kora öregkori” öngyógyítás gyümölcsöző lehet: „Az öregedés gyógyulást hoz. Tapasztalatból mondom.”³⁷)

A megfordítottság és a lehetőség dialektikus viszonya filozófiai antropológiai síkon is megjelenik Illyés öregséértelmezésében. Asperján Györgynek adott 1968-as interjújában az író kifejti, hogy a testi működésen túl a szellemi folyamatokat is megzavaró öregedés (öregség) egyik velejárója az emberi méltóság megőrzéséhez nélkülözhetetlen szabad akarat részleges elvesztése lesz: „Azt mondhatnánk, hogy az öregség valahogyan megkettőzi az ember egyéniségét: hogy olyat cselekszem, aminek nem vagyok pontosan az ura. Voltaképpen egy idegen hatalom kerekedik fölém, aminek a törvényét követem, de közben mégis magammal akarok azonos maradni. Ebből már a [rendszeresen kidolgozott nevetélméletéről is ismert – M. G.] Bergson³⁸ megállapítása szerint is az következik, ami tulajdonképpen az örök humornak az alapja: hiszen a humor – az ő teóriája szerint – akkor patlan ki legélesebben, ha egy észlány úgy viselkedik, mintha egy gép volna.”³⁹ Az idősödő embernek tehát szembe kell

³³ ILLYÉS: *i. m.* (1982), 192.

³⁴ Uo., 77.

³⁵ ILLYÉS Gyula: *Tovább a ladikon* = ILLYÉS: *i. m.* (1989) 400.

³⁶ Uo.

³⁷ ILLYÉS Gyula: *Az öregedés hasznáról. Válasz ünnepi köszöntésre* = Uo., 127.

³⁸ Lásd BERGSON, Henri: *A nevetés*. Ford. SZÁVAI Nándor, Bp., Helikon, 2021.

³⁹ [ASPERJÁN]: *i. m.* (1986), 305.

néznie azzal a lehangoló fejleménnyel, hogy már nem képes olyan szinten uralni a saját létét, mint a hanyatlása előtti korszakaiban. Ráadásul új életszakaszához köthető, tudatos döntéseitől független, groteszk és gyakran gépiesnek ható megnyilvánulásai – különös szóelvétesei, állandósuló szórakozottsága, tétovasága – miatt már az öregedés kezdeti fázisában neveltségessé válhat mások és önmaga előtt.

Nem árt kissé elidőzni az utóbbi problémafelvetésnél, hiszen Illyés sok elágazású gondolatmenetének éppen ezen a pontján kapcsolja össze egymással szeszélyes vonalvezetésű öregségfelfogását és többretegű komikumelméletét. De a fiatalságra és az öregségre jellemző tudati pozíciókat is itt állítja élesen antitetikus viszonyba az író. Az általa kissé sematikus megjelenített és nemegyszer negatív színben feltüntetett „fiatalok” ugyanis – szerinte – hajlamosak arra, hogy a maguk külső nézőpontjából neveltségessé minősítsék az öregeket. Érdemes figyelniük az alábbi szövegrészben fellelhető fogalmi distinkcióra: „Nevetnek [...], sőt röhögnek is ugyancsak, de nem az öregedésen, hanem az öregeken.”⁴⁰ Vagyis a fiatalok számára nem az öregedés „tünetegyüttese”, hanem annak hordozói a neveltségessé. Az öregeket kinevető, „kiröhögő” fiatalok beállítódásából hiányzik a jóindulatú tárgyilagosság igénye, a megértésre való törekvés.

A fiatalokkal ellentétben az öregek – kedvező körülmények között – képesek arra, hogy az öregségen nevesse- nek. Ezt a „másfajta”, a röhögéstől világosan megkülönböztethető nevetést Illyés a pozitív konnotációjú mosoly szóval nevezi meg, amely közel áll a humor vagy a finom ironia (önironia) fogalmához.

Az esszéista egyértelmű utalást tesz arra, hogy a romlás értelmében vett megfordítottság a mosoly megjelenésével formálódik át lehetőségé az életigenlő öregek számára. Hiszen a korábban viszonylag egységes és szilárd énjének meghasadását, megkettőződését elszenvedő személy a nevetés, a mosoly ereje által még akkor is önmaga fölé emelkedhet, ha a saját léte feletti irányító szerepet részben már elvesztette. A mosoly ebben az összefüggésben azt jelenti, hogy az önmegváltásra már nem vállalkozó, de öngyógyításra még készen mutatkozó öregedő ember nem hagyja reflektálatlanul megváltozott létezési módjának fiziológiai, élettani alapú korlátait; nem tér ki a kínzó felismerés elől, hogy az előtte sorra feltáru- ló, őt közvetlenül érintő hátrányok csak szaporodni, súlyosbodni fognak – mégis elfogadja önmagát olyannak, amilyen.

A tőle eredendően idegen, ám kényszerűen sajátjává lett öregedésen „nevető”, így – tudati szinten – e végzet-

szerű folyamattal szemben fölényt kialakító szubjektum szemléletét nagyvonalúság, távlatosság jellemzi az önkörén kívüli világhoz fűződő viszonyában is. Legalábbis Illyés szerint, aki úgy vélekedik: a szélesebb összefüggésekben való gondolkodás a reprezentatív öregek közéleti szerepvállalásait is áthatja. Itt kell kitérni arra, hogy az író 1968-as interjújában egy eszményi gerontokrácia körvonalait is láttatni enged. Az illyési öregségutópiában az individualisztikus jelenségek féken tartására különös gondot fordító közösségelvűség, az archetípusszerű angol kert látszólagos szabálytalanságát leértékelő, klasszicista ihletésű esztétizáló rendtisztelet, valamint a felvilágosodás korát idéző túlhajtott racionalizmus magas érzelmi hőfokú és misztikus sejtelmektől sem érintetlen történetfilozófiai optimizmussal ötvöződik. Ez az eszmei amalgám – a jelenkor szkeptikusabb látószögéből tekintve – egy árnyaltabb, reálisabb emberkép rovására érvényesül: a „...forradalmat általában a fiatalok csinálják, de a városokat az öregek építik újjá, ez egy örök igazság. Tehát a zavaros úrból – a görögöknek ez volt a nagy találmánya –, a barbár úrból teret tudtak csinálni a városépítéssel, tehát az alaktalant valami formák közé iktatták. A valóban nagy építkezők – ha az ember visszatekint a történelemben – öreg pápák, öreg császárok voltak általában; a szenátus, vagyis az Öregek Tanácsa szokta eldönteni, hogy a városokkal mi történjék... tehát nem is kell mondjam, jó egy pár évtized kell ahhoz, hogy az ember rájőjjön a térnek a szépségére. A fiatalok inkább az angol kertet kedvelik, de az öregek, amikor a természetet valahogyan formába fogják, megszüpítik, már nem saját maguknak építenek. [...] tehát előre hisznek a jövőben, tehát hisznek nemcsak az emberi fajban, hanem ettől még sokkal távolabbra nézően is.”⁴¹ A *Kháron ladikján* kötetnek „A szálloda öreg volt...” kezdetű fejezetében is ehhez hasonló tirádák burjánzása figyelhető meg, nemegyszer szó szerinti egyezésekkel. Majd az esszéregényben így folytatódik a retorikai szövegek sora: „Hisznek még az idő megfékezhetőségében is. A rossz – a Legfő Rossz [sic!] – elleni harcban. És mert műveket – eszközt s fegyvert – is teremtenek ehhez, eredményesebb az ő hitük, akik az élet végén járnak, mint azoké, akik úgynevezetten az élet előtt állnak. Az öregek a jól lázadók, a nagyot akarók. Az öregek a fiatalok.”⁴²

Az idézett mondatok tanúsága szerint a szélsőségig vitt paradoxonokat mindig is kedvelő Illyés nem riad vissza attól, hogy a döntően a fiatalság szó szemantikájához köthető pozitív képzeteket (jövőorientáltság, haladásba vetett hit, „jól lázadás”, „nagyot akarás”) némi jelentésmódosítással áthelyezze az öregség fogalmába. A fiatal-

⁴⁰ ILLYÉS Gyula: *Az öregedés nagy komédiája* = ILLYÉS: i. m. (1989), 400.

⁴¹ [ASPERJÁN]: i. m. (1986), 309–310.

⁴² ILLYÉS: i. m. (1982), 117.

ságfogalom kiüresítésével avatja tehát érték kategóriává az öregséget. Mi több, lényegében felcserélhetővé teszi az öregség és a fiatalság egymást eredendően kizárni látszó attribútumait, amikor szoros megfeleltetéssel „azonosítja” hordozóikat: „Az öregek a fiatalok.” Ennek az izgalmas intellektuális „bűvészműtávnak” az ismeretében talán nem tűnik indokolatlannak, ha feltesszük a kérdést: maradéktalanul helytálló képet ad-e önnön írói és bölcselői törekvéseiről az esztétikai szemléletet követő, az irodalom mellett az öregséget és általában az életet is poétikai, drámaelméleti fogalmak felhasználásával értelmező Illyés – az Asperjánnal folytatott beszélgetés megszólaltatottjaként. Három, egymásra rímelő, szentenciaszerű mondatot idézünk az interjúból: „Ráébredtem, hogy a világ és az irodalom azért zárkózott el az öregedéstől, mert ezt mindig valami tragikus, szörnyű dolognak tekintette és ábrázolta, nyilván a halállal való közelsége miatt.”⁴³ „Engem voltaképpen majdhogynem a drámaírás ébresztett rá arra, hogy az öregségben majdnem annyi a moso-

lyogató, mint amennyi a tragikus elem.”⁴⁴ „Mert valahányszor ránk tör az öregség egy ilyen tünete, látnunk kell, hogy noha az egész vénülés szerkezete tragikus, állandóan belejátszik egy elkerülhetetlenül humoros, majdnem vígjátéki elem.”⁴⁵

Dolgozatunk zárásaként megkockáztatjuk: Illyés Gyula fenti, kulcsjelentőségű önreflexív meglátásai annyiban kiegészítésre szorulnak, hogy az általa fragmentált formában létrehozott öregség narratíva – amely a redukción alapuló hanyatláselbeszélés és a globalitás határait feszegető üdvtörténet elemeit egyként magában foglalja – nemcsak a tragédia és a komédia, de a prózapoétikából ismert romance⁴⁶ műfaji jegyeit is felmutatja. Igaz: nem a magasztos regényeposzhoz, „csak” annak a hétköznapisághoz közelebb álló, töredezett, játékos, ironikus hangoltságú hőstörténetnek a szintjén, amelyet a magyar irodalmi hagyományban a *De kár megvénülni* és az *Öreg ember nem vén ember* regénykísérleteit megalkotó kései Jókai neve fémjelez.

Weöres Sándor,
Illyés Gyula és
Károlyi Amy,
1965
© Fortepan,
adományozó:
Hunyady József

⁴³ [ASPERJÁN]: *i. m.* (1986), 303.

⁴⁴ *Uo.*, 304.

⁴⁵ *Uo.*, 305.

⁴⁶ A romance műfaji kérdéseiről lásd NYILASY Balázs: *A 19. századi modern magyar románc*. Bp., Argumentum, 2011.